

УДК 94 (477) «1736»

ЕКСПЕДИЦІЯ МІЧМАНА НЕЛЕДИНСЬКОГО У ПРИСАМАР'І

1736 РОКУ

Віктор Векленко,

директор Громадського історико-
етнографічного ставрографічного Музею
Хреста.

До наукового обігу вводяться й аналізуються матеріали експедиції мічмана Івана Нелединського на початковому етапі російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Ключові слова: Нелединський, експедиція, Самара, Піщана Самара, редути.

The materials of midshipman Ivan Neledynskyi's expedition at the initial stage of the russo-turkish war of 1735–1739 are introduced into scientific circulation and analyzed.

Key words: Neledynsky, expedition, Samara, Pischana Samara, redoubts.

Дослідження регіональної історії неможливе без використання джерел, оскільки їхня відсутність, або ж некритичне ставлення призводить до викривлення і, навіть, спотворення загальноісторичної картини, як це відбулося свого часу з легендарною «козацькою Самар'ю» [6]. Одним із важливих напрямків джерелознавчих розвідок є картографічні матеріали, вивчення яких на місцевому рівні значною мірою започатковані А.В. Бойком [1; 2] і Г.К. Швидько [16]. Певною мірою їх продовженням і розширенням раніше здійснених розвідок [8, с. 96–161; 11] є дана публікація. Вона присвячена події, котра відбулася у 1736 р. на території Вольностей Війська Запорозького низового.

Зазначимо, що аналіз картографічних джерел XVIII ст. у контексті дослідження регіональної топоніміки здійснювався й раніше. Зокрема, ще наприкінці XX ст. Г.К. Швидько зробила висновок про те, що на північній

околиці м. Дніпропетровська (зараз м. Дніпро) знаходиться не Богородицька фортеця і не Старосамарський ретраншемент, а Миколаївський форпост, збудований у період між російсько-турецькими війнами 1735–1739 та 1768–1774 років [16]. Вважаємо, що відсутність комплексного опрацювання масиву карт унеможливлювала на той час отримання репрезентативних висновків. Певні розвідки у зазначеному контексті робилися і для Самарського монастиря [4], і для Новобогородицької фортеці [3; 9], і для Старосамарського ретраншементу [5; 11].

Проте дійсним проривом стали пошуки О.В. Маловим документів і картографічних матеріалів у фондах РДВІА (м. Москва, РФ) та РДАДА (м. Москва, РФ). Йдеться про «Опис картографічних матеріалів Сенату» та Картографічний відділ бібліотеки МДАМЗС. Наслідком проведених робіт стали колективні публікації, присвячені, в тому числі, й подіям війни 1735–1739 рр. Важливо, що в деяких з них неодноразово згадується й експедиція мічмана Нелединського [3; 5; 11].

Звернемося безпосередньо до історичних фактів. Загальновідомо, що у 1735 році розпочалася російсько-турецька війна. Підготовка до бойових дій включала створення опорних баз неподалік від існуючих на той час кордонів Російської імперії. Для організації таких баз було обране Нижнє Присамар'я, причому головним став Усть-Самарський ретраншемент. Його основною перевагою була пристань, що і відзначено на картах того часу. Доки влітку 1736 р. російська армія на чолі з Б.Х. Мініхом у Криму зносила з лиця землі Бахчисарай та Султансарай, надіслана Адміралтейською колегією команда під керівництвом мічмана Івана Нелединського з 7 серпня «чрез румбы начели описывать и осматривать по широте и рекам» [13] Дніпро від Кременчука до фортеці Усть-Самари. Плоди праці мічмана Нелединського у вигляді опису (Рис. 1, 2) і «лант-карты», Адміралтейська колегія 25 жовтня 1736 року відправила до Сенату, де наступного дня цей рапорт і доповіли. Згідно обміру 8 серпня 1736 року: «от устья речки Цаплинки до Усть-

Самары, которая стоит на берегу реки Днепра и на устье реки Самары по течению на левой стороне румб от Z к О – 35-00 градусов – 30 верст; от Усть-Самары до деревни Кайдака, которая стоит на берегу реки Днепра по течению ево на правой стороне румб на Z – 5 верст». Дніпро навпроти Усть-Самари сягав завширшки 179 сажнів 4 футів та глибини від 1 до 2,5 сажнів, річка Самара в гирлі розливалась на 27 сажнів 5,5 футів при глибині в 2 сажні 6,5 футів. За півверсти від гирла на момент обмірів розташовувався перевіз, а вище навпроти фортеці Самари через річку були перекинуті 4 мости (тобтодесь в районі Піщаного броду).

Ще одним із важливих наслідків роботи команди Нелединського був чи не перший опис місця розташування Самарського монастиря (Рис. 3), який на той час локалізувався на місці або поряд із Новосергіївською фортецею [4], а ще – фіксація легендарної фортеці Самари (Піщаної Самари), яка зараз затоплена водами Самарської затоки. Слід зазначити, що на більш-менш синхронній описові карті-копії 1736 р. з оригіналу, виконаного учнем геодезії Кустерським, показані і обриси цієї Піщаної Самари, котрі, як не дивно, повністю співпадають і з «Планом Самарского транжемента» з фондів РДВІА, складений А. де Брінї [14, с. 39], і з світлиною німецької аерофотозйомки 1943 р. [17]. Також слід зазначити, що за обрахунками Д.Г. Філімонова (згідно із вимірами експедиції Нелединського) місцерозташування монастиря співпадає із його сучасним місцем знаходження: тобто не виключається можливість, що на тогочасній картографії продовжує дублюватися фіксація монастиря після його часткового розорення запорожцями перед їхньою еміграцією на південь.

Не менш цікавим є те, що на початок цієї російсько-турецької війни на згаданій карті відсутні будь-які позначки, пов'язані з Новобогородицькою фортецею і що план цієї фортеці (Рис. 6), датований 1736 р. [8, с. 125] є тільки планом, а зображення 1747 р. (Рис. 7) Старосамарського ретраншементу [8, с. 127] вже відображає більш-менш реальний стан речей,

що підтверджується й архівними документами [14, с. 38]. Разом із тим, вищенаведене свідчить, що ніякого входження української козацької старшини до складу гарнізону Богородицької фортеці напередодні війни 1735–1739 рр. [10] не було і не могло бути [6], оскільки на початковому етапі війни основними форпостами російської армії у Присамар'ї були Усть-Самара, Піщана Самара та Самарський Сергіївський / Пустинно-Миколаївський монастир [14, с. 38], що підтверджується і картою з позначками саме цих трьох об'єктів.

Разом із тим постає питання і щодо редутів, про які йдеться в Описі. Згідно фіксації їх має бути сім (Рис. 2), проте на карті, яка виконана, можливо, із врахуванням матеріалів експедиції 8 жовтня 1736 р., їх позначено тільки шість (Рис. 3). Не виключено, що сьомим міг бути Микільський редут на березі р. Самара неподалік від Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу [11, с. 128]. Г.К. Швидько визначила його як форпост [16], що зафіксований на одній з узагальнюючих карт – «Карты военных действий на Дону и на Днепре Е.И.В. победоносных армии 1736 году» (Рис. 8) [12]. Однак, вважаємо, що це питання потребує додаткового вивчення джерел, оскільки виміри виводять орієнтовно на гирло Кільчені.

В цьому ж контексті цікавою є форма вищезгаданих редутів. На карті вони позначені у вигляді прямокутників із кутовими бастіонами та одним зовнішнім реданом, подібні фортеці мали будуватися у формі, наближеній до восьмикінцевої зірки. Але якщо зазначена на карті форма власне Самарської фортеці повністю відповідає реальним обрисам, то з редутами картина дещо інша. Згідно дослідження Д.Г. Філімонова [15], щонайменше два укріплення – Кільченський і Чаплинський були подвоєними редутами (Рис. 9), проміжок між якими з напільного боку прикривався ретраншементом у вигляді «тупаго исходящего угла», а з горжі (тильного боку) – бруствером або траншейним ходом сполучення у вигляді прямої лінії.

Відповідно, було б цікаво зрозуміти і форми інших польових укріплень цієї мережі.

До інших цікавинок, пов'язаних з цією темою, можемо віднести дуже розповсюджене в ті часи ставлення багатьох московитів до місцевих топонімів. Складається враження що значна частина з них була просто не в змозі їх вимовити: так ми маємо Колиберду і Калиберду (в одному документі) замість Келеберди, Ворелу замість Ворскли, Отрел замість Орелі, і Цапенку замість Чаплинки, а ще – Кайдак замість Кодака і Отрел замість Орла (Старого Орлика) тощо.

Підсумовуючи, вочевидь слід визнати доведеними кілька фактів. Зокрема, що фортеця Самара (Піщана Самара) знаходилася на затопленій території неподалік від околиць сучасного м. Підгороднє, влітку 1736 р. на колишній Новобогородицькій фортеці не проводилися роботи з її реконструкції. Разом з тим, локалізація Самарського Пустинно-Микільського (Сергіївського) монастиря в районі Новосергіївської фортеці біля с. Вільне Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. в 1736 р. знаходиться під питанням.

Таким чином, результати експедиції мічмана Івана Нелединського як і карта від 8 жовтня 1736 р., копійована учнем геодезії Акімом Івановичем Кустерським, можуть використовуватися як якісне джерело у вивченні регіональної історії Орільсько-Самарського межиріччя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Boiko A.V. *Atlasy Pivdennoi Ukrainy ostannoï chverti XVIII stolittia* A.V. Boiko. *Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. Zaporizhzhia*, 2009. Т. X. S. 9–31.

2. Boiko A.V. *Topohrafichni opysy Pivdennoi Ukrainy pochatku XIX stolittia. Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy ZDU. Pivdenna Ukraina XVII–XIX stolittia. Zaporizhzhia: RA “Tandem U”, 1998. Vypusk 3. S. 47–57.*

3. Veklenko A.V. Kartohrafycheskye materyaly k ystoryy Bohorodytskoi kreposty – Starosamarskoho retranshementa / A.V. Veklenko, V.A. Veklenko, A.V. Malov. *Materyaly Vserossyiskoho semynara «Horod Srednevekovia y ranneho Novoho vremeny: Arkheolohyia. Ystoryia»*. Kulykovo pole, 9–12 noiabria 2011 h. S. 171–180.

4. Veklenko A.V. Samarskyi Pustynno-Mykylskyi monastyr: karty y plany XVIII st. / Veklenko A.V., Veklenko V.O., Malov O.V. *Dnipropetrovshchyna turystychna. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Dnipropetrovsk: Innovatsiia, 2012. S. 53–57.

5. Veklenko V. Kartohrafichni dzherela do istorii Bohorodytskoi fortetsi – Starosamarskoho retranshementu / V. Veklenko, A. Veklenko, O. Malov. *Frontyry mista*. D., 2012. Vyp. 1. S. 117–131.

6. Veklenko V. Arkheolohichne zakryttia kozatskoi Samari XVI–XVII st. / V. Veklenko, D. Filimonov. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. K., 2018. Vyp. 27. S. 71–79.

7. Veklenko V.A. Bohorodytskaia krepost po arkheolohycheskym y pysmennym ystochnykam / V.A. Veklenko, A.V. Malov, N.V. Nesprava. *Pozdnesrednevekovyi horod IV: arkheolohyia y ystoryia*. Tula: Hosudarstvennyi voenno-ystorycheskyi y pryrodnyi zapovednyk «Kulykovo pole», 2011. S. 259–270.

8. Veklenko V.A. Natelnye kresty Samary–Bohorodytskoi kreposty: monohrafiia / V.A. Veklenko. D.: Yzd-vo DNU, 2010. 216 s.

9. Veklenko V.O. Analiz kartohrafichnykh materialiv do istorychnykh toponimiv Nyzhnoho Posamaria. / V.O. Veklenko. *Prydniprovia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia. Zb. nauk. prats*. Dnipropetrovsk: Vyd-vo DNU, 2006. Vyp. 3. S. 206–219.

10. Kovalova I.F. Novi svidchennia vkhodzhennia ukrainskoi kozatskoi starshyny do skladu harnizonu Bohorodytskoi fortetsi naperedodni viiny 1735–

1739 rr. / I.F. Kovalova. *Sicheslavskyi almanakh. Zb. nauk. prats.* D.: NHU, 2008. Vyp. 3. S. 83–87.

11. Malov O.V. Kartohrafichni dzherela do istorii Bohorodytskoi fortetsi Starosamarskoho retranshementu / O.V. Malov, V.O. Veklenko, A.V. Veklenko. *Frontyry mista: istoryko-kulturolohichniy almanakh.* D.: Herda, 2012. Vyp. 1. S. 117–131.

12. Rosiiskyi derzhavnyi arkhiv davnikh aktiv. F. 192. Kartohrafichniy viddil biblioteky MDAM ZS. Op. 1. Teatry viiny: Rosii z Turechchynoiu. № 18. Ch. 2.

13. Rosiiskyi derzhavnyi arkhiv davnikh aktiv. F. 248. Senat. Kn. 555. L. 53–66.

14. Filimonov D. Lokalizatsiia na terytorii Nyzhnoho Prysamaria ukriplennia XVIII st. Pishchana Samara / D. Filimonov. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei.* Nizhyn., 2021. Vyp. 30. S. 34–42.

15. Filimonov D.H. Lokalizatsiia na terytorii Orilsko-Samarskoho mezhirichchia dvokh polovykh redutiv periodu rosiisko-turetskoi viiny 1735–1739 rr. /D.H. Filimonov. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriia «Istoriia ta arkheolohiia».* Dnipro, 2016. Vypusk 24. S. 129–141.

16. Shvydko H.K. Kartohrafichni materialy RDVIA yak dzherelo do istorii Pivdennoi Ukrainy / H.K. Shvydko. *Naddniprianskyi istoryko-kraieznavchyi zbirnyk.* Dnipropetrovsk: NHU, 1998. Vyp. 1. S. 92–96.

17.

<https://oldmaps.dp.ua/?leftmap=280843&double=0&rightmap=bing#17/48.55072/35.17703> (дата звернення: 14.10.2023 р.).

Ф. 248. кн. 556.

(Л. 55) Высокоучрежденному Правительствующему Сенату из Адмиралтейской коллегии

№ 2646

Репорт

Каковы получены во оную коллегию от посланного к Переволочне х Кременчуку и Самары мичмана Нелединского о широте Днепра и протчим рекам опись також и лант-карта со оных Правительствующему Сенату Адмиралтеств коллегия приносит при сем точные.

Секретарь Борис Никитин
Канцелярист Иван Путилин

Октября 25 дня

1736 году

Докладывано октября 26 дня 1736 году.

Приказали принять.

(Л. 56) Копия

Опись реки Днепра вниз по течению ея от города Кременчука до крепости Усть-Самары и на берегу реки Днепра по течению их на левой стороне чрез румбы начели описывать и осматривать по широте рекам сего 1736 году августа 7 дня.

№	числа	
1	7	От города Кременчука, которой стоит на берегу реки Днепра по течению ея на левой стороне до устья реки Толь, которая впала в реку Днепр по течению ево с левой стороны румб от N к O: 70-00 градусов – верст;
2	7	От устья реки Толь до устья речки Кобылячек, которая впала а реку Днепр по течению ея с левой стороны румп от Z к O: 60-00 градусов – 15 верст;
3	7	От устья речки Кобылячек до города Калиберда, которой стоит на берегу речки Кобылячек по течению ея на левой стороне румб от N к O – 35-00 градусов – 10 верст;
4	7	От города Калиберда до верховья речки Кобылячек, которая вышла против с стороны румб от N к O – 40-00 градусов – 7 верст;
5	8	От устья речки Кобылячек вниз по реке Днепру до города Переволочна, которой стоит на устье реки Ворелы по течению ея на правой стороне и на берегу реки Днепра румб от Z к O - 45 градусов – 27 верст;
(Л. 56 об.)		
6	8	От города Переволочна до города Отрел, которой стоит на берегу реки Днепра по течению ея на левой стороне румб от Z к O – 40-00 градусов – 16 верст;
7	8	От города Отрел до усть реки Отрели, которая впала в реку Днепр по течению ея с левой стороны румб от Z к O – 25-00 градусов – 17 верст;
8	8	От устья речки Отрели до устья речки Цаплинки, которая впала в реку Днепр по течению ево с левой стороны румб от Z к O – 70-00 градусов – 36 верст; От устья речки вверх против течения ея до редута, которой стоит по течению ея на правой стороне румб от N к O – 55-00 градусов – 14 верст;
9	8	От устья речки Цаплинки до Усть-Самары ¹ , которая стоит на берегу реки Днепра и на устье реки Самары по течению на левой стороне румб от Z к O – 35-00 градусов – 30 верст;
10	8	От Усть-Самары до деревни Кайдака, которая стоит на берегу реки Днепра по течению ево на правой стороне румб на Z – 5 верст.
		Ширина и глубина реки Днепра против городов: против города Кременчука ширина 148 сажен и 5 фут, глубина чрез всю реку местами в 2 и 2 ½ сажени; против города Переволочни ширина 154 сажени, а глубина от сажени и до двух сажен местами; против Усть-Самары ширина 179 сажен 4 фута, а глубина от сажени до двух и до двух с половиною сажен местами.

¹ до Устьса-Самары.

Рис. 1 Перша сторінка опису експедиції мічмана Нелединського
(за О. В. Маловим)

(Л. 59 об.) Опись реки Самары от крепости Усть-Самары вверх против течения чрез румбы до монастыря Сергиевского:	
№	
1	От крепости Усть-Самары до устья речки Килчанки, которая впадала в реку Самару с левой стороны румб от N к O – 40-00 градусов – 12 верст;
2	От устья речки Килчанки до крепости Самары, которая стоит на берегу реки Самары по течению ея на правой стороне румб от N к O – 10-00 градусов;
3	От усть речки Килчанки до Редута вверх против течения румб от N к W – 21 градус 30 минут – 16 верст;
4	От крепости Самары до монастыря Сергиевского, которой стоит на берегу реки Самары по течению ея на правой стороне румб от N к O – 25-00 градусов – 10 верст.

(Л. 60) Самары реки глубина и ширина от устья и до крепости Самары:

В устье шириною 27 сажень и 5 ½ фунт, а глубина 2 сажени 6 ½ фунт местами;

Против перевозу ширина 28 сажень 6 ½ фунт, а глубина чрез всю реку местами 3 сажени 5 ½ фунт;

А перевоз в полуторе версте от устья реки Самары; а повыше перевозу – остров, длиною 285 сажень, шириною 138 сажень;

А против крепости Самары чрез реку – четыре моста; ширина реки против крепости Самары 26 сажень и 6 фунт, а глубина 3 фунта;

А в устье реки Самары два острова, между ими вода течет в Днепр.

(Л. 60 об.) Опись от города Цариченка по рядутам до крепости Самары, которая стоит на берегу реки Самары по течению ея на правой стороне чрез румбы.

1. От города Цариченка до первого редута румб от Z к O 55-00 градусов 4 версты;

2. От первого редута до второго румб от Z к O 20-00 градусов в 6 верстах;

3. От второго редута до третьего румб от Z к O 25-00 градусов в 11 верстах до Днепра реки 28 верст;

4. От третьего редута до четвертого румб от Z к O 40-00 градусов в 9 верстах до Днепра реки 20 верст;

5. От четвертого редута до пятого румб от Z к O 50-00 градусов в 14 верстах до Днепра реки 15 верст;

6. От пятого редута до шестого румб от Z к O 40-00 градусов в 12 верстах до Днепра реки 18 верст;

7. От шестого редута до седьмого, которой стоит на берегу реки Самары по течению ея на правой стороне румб от Z к O 70-00 градусов в 9 верстах.

Подлинная за рукою мичмана Ивана Нелединского.

Рис. 2 Друга сторінка опису експедиції мічмана Нелединського

(за О.В. Маловим)

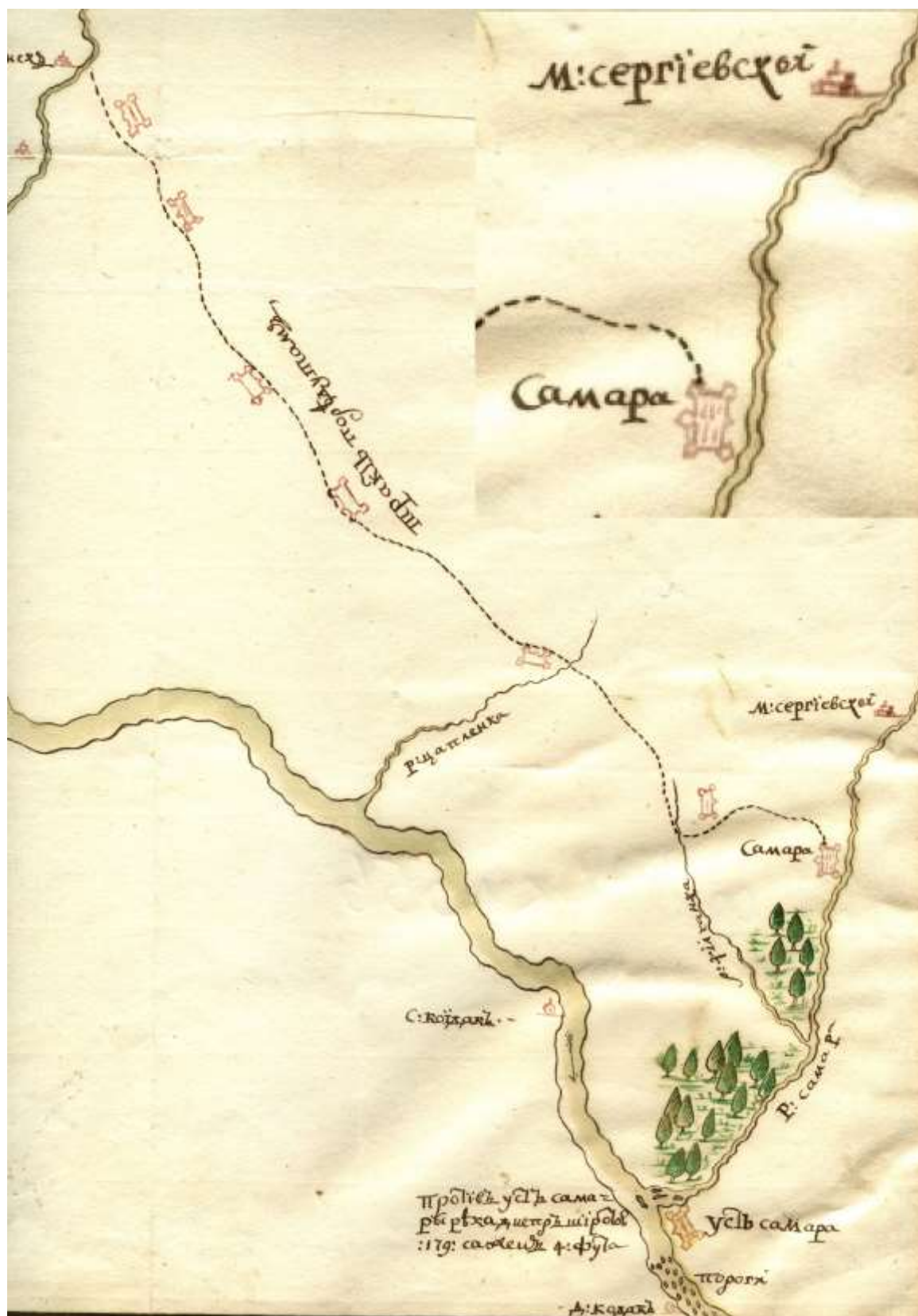


Рис. 3 Карта-копія 1736 р. роботи Акіма Кустерського (за
О.В. Маловим)

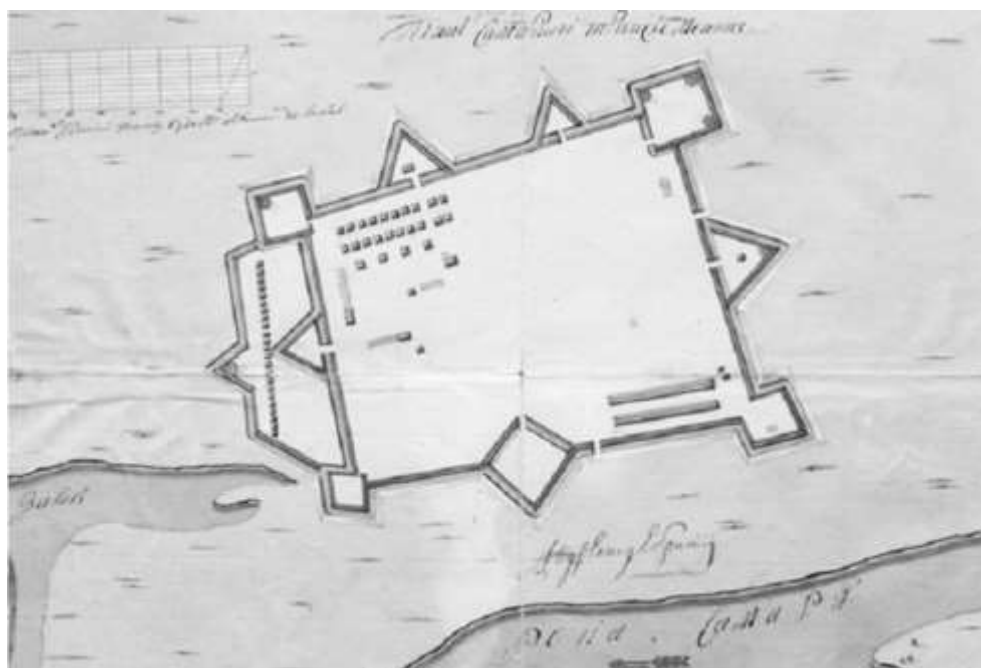


Рис. 4 «План Самарского транжемент» з фондів РДВІА,
складений А. де Брінї (за Д. Г. Філімоновим)

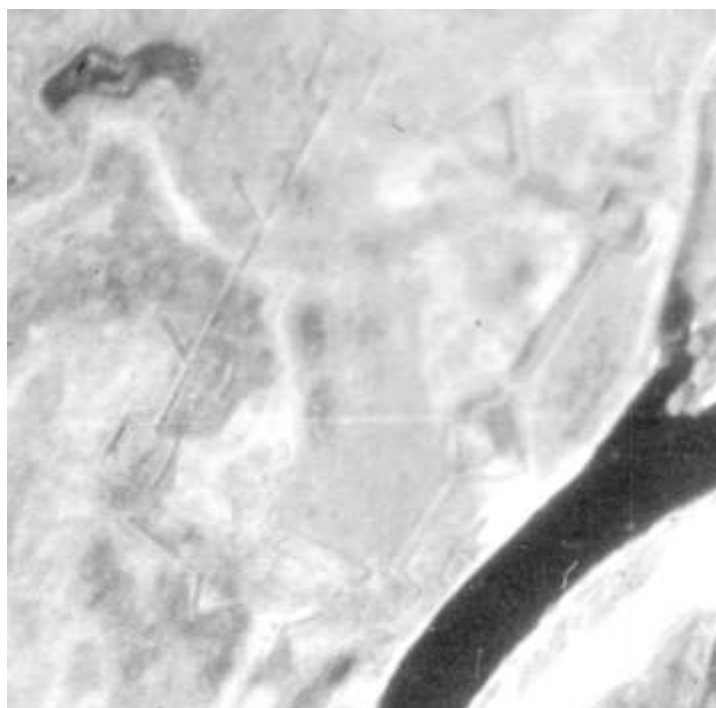


Рис. 5 Фрагмент світлин німецької аерофотозйомки 1943 р.

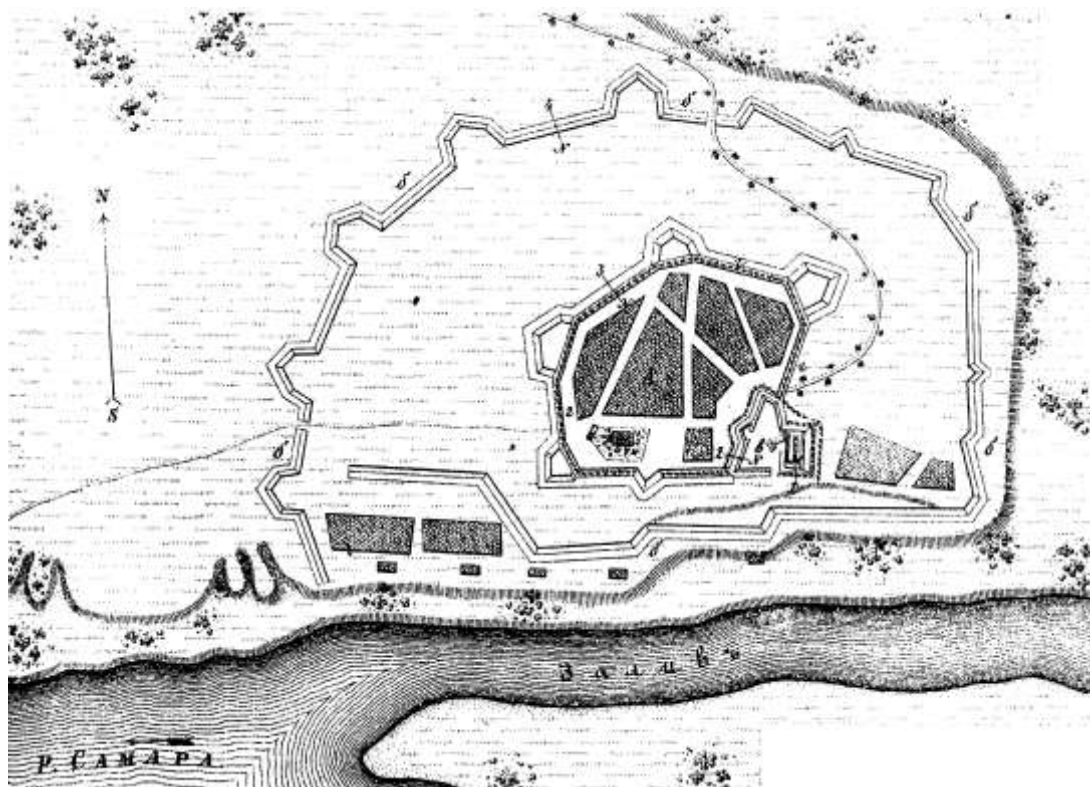


Рис. 6 План Старосамарського ретраншементу 1736 р.

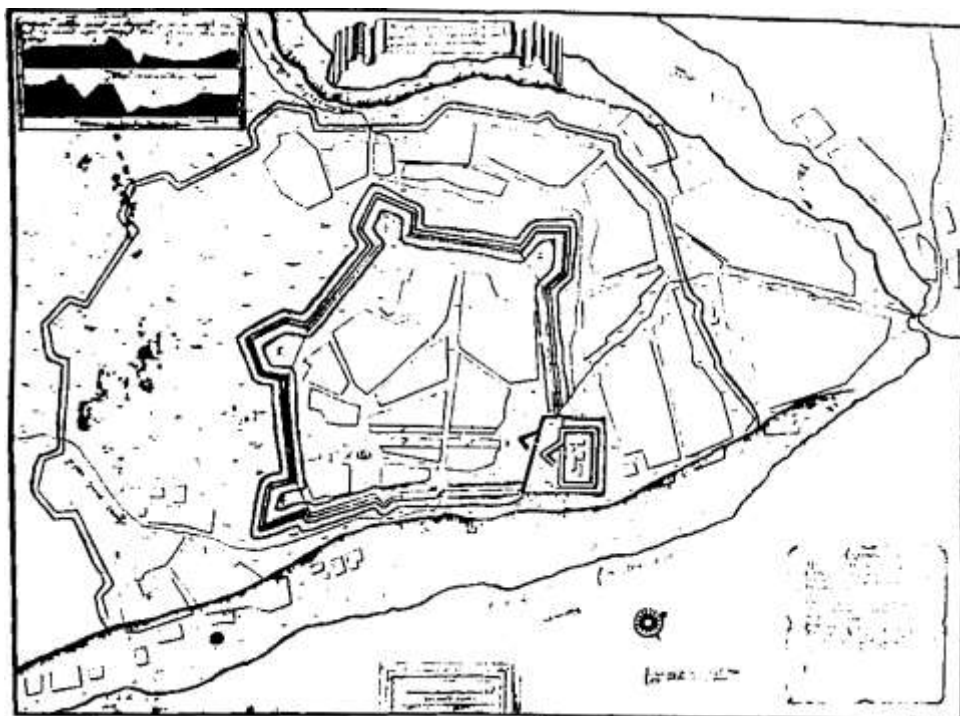


Рис. 7 План Старосамарського ретраншементу 1747 р.

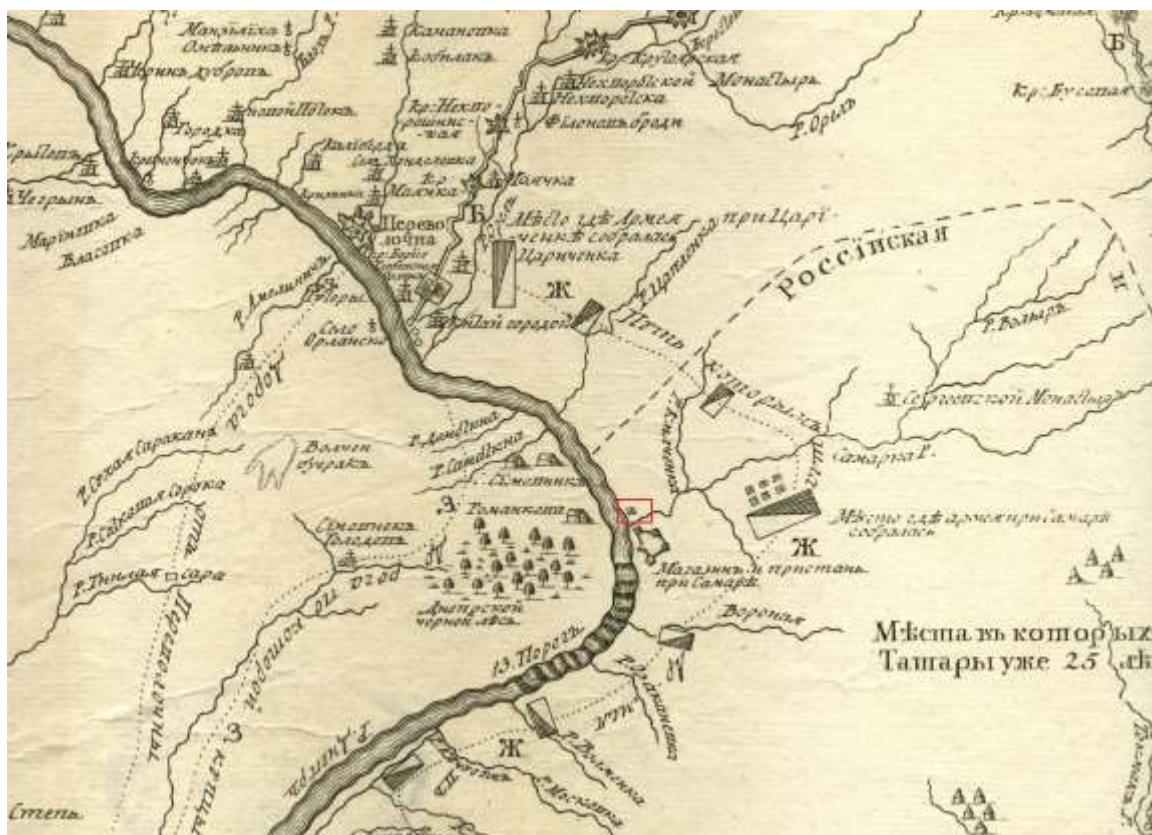
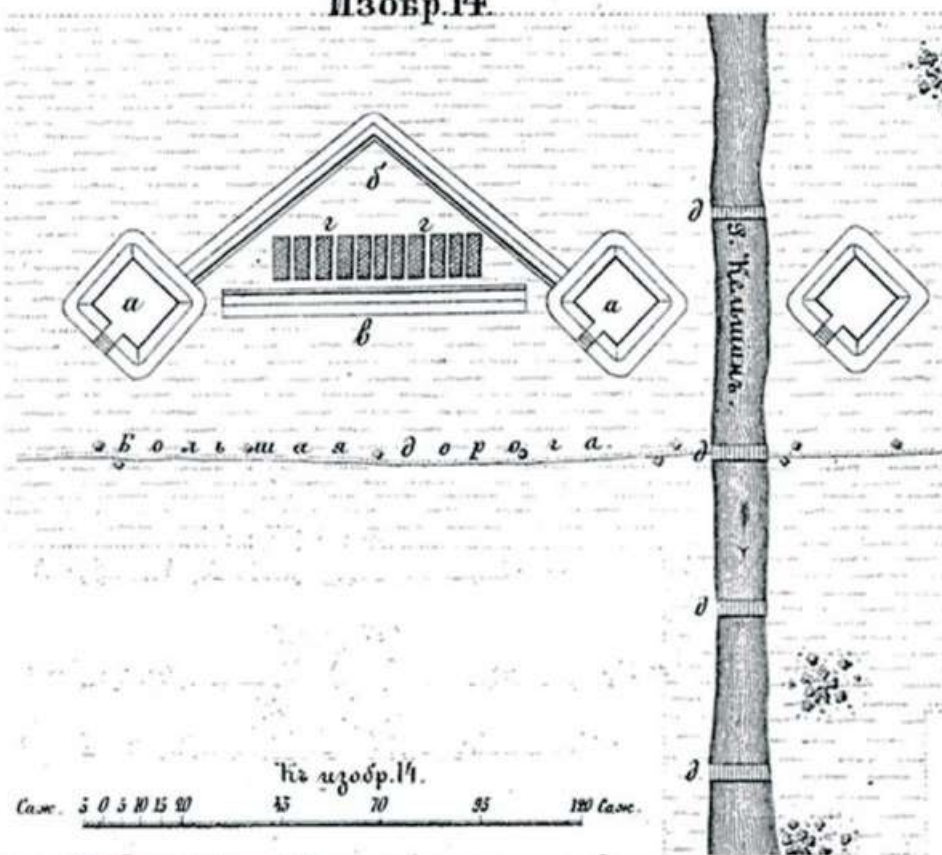


Рис. 8 Фрагмент «Карты военных действий на Дону и на Днепре Е.И.В. победоносная армии 1736 году» (за О.В. Маловим)

Ретраншаментъ при рѣкѣ Кельшинѣ,
въ кампанію 1736 года.
Изобр. 14.



Изобр. 14 (ориг.)⁵.

Укрѣпленіе, причисленное къ разряду двойныхъ редутовъ;
б. ретраншаментъ, примыкавшійся оконечностями своими къ редутамъ а и служившій для прикрытія магазиновъ г, г.;
в. линія сообщенія, смыкавшая горжу, которая могла быть также приспособлена къ оборонѣ;
д, д. мосты, наведенные при переходѣ русскихъ войскъ.

Рис. 9 Редутный комплекс біля р. Кільчень (за Д.Г. Філімоновим)